

PRAGMATIKA

Sárosi Zsófia¹AZ UDVIARIATLANSÁG TETTENÉRÉSE²

Abstract

According to recent theories, (im)politeness is constructed due to the attitudes and evaluations of the participants of a certain communicative situation. In this paper, I attempt to reconstruct the possible evaluations and attitudes of the contemporary and present day participants of one 15th century and some 17-18th century communicative situations. Through the examples of metapragmatic notes in the records of witchcraft trials and an old-Hungarian „course-book” for foreign students, I try to show the factors that may or may not lead to the construction of impoliteness.

Keywords: *impoliteness, attitudes, evaluation, historical data, metapragmatics*

Kulcsszavak: *udvariatlanság, attitűd, értékelés, történeti adatok, metapragmatika*

1. Bevezetés

A (nyelvi) udvariatlansággal mindannyian nap mint nap találkozunk, mégis sokszor eltérően gondolkodunk róla. Minden ember felismeri, ha őt éri, ugyanakkor sokszor nem érzékeli, ha ő részesít benne másokat; néha csupán félreértésből, félreértelmezésből fakad, de mindig kisebb-nagyobb konfliktusokat eredményez.

Az, hogy ez miért van így, hogy hogyan jön létre az udvariatlanság, egy ideje a nyelvvel és nyelvhasználattal foglalkozó tudományos kutatókat is érdekli. Az 1970-es, 80-as évek első nagy udvariasságelméletei (Brown–Levinson 1987, Leech 1983, Lakoff 1989) az udvariatlansággal nem foglalkoztak külön, leginkább az udvariasság ellentétéként vagy éppen hiányaként értelmezték. A 2000-es évek elején, az udvariasságelméletek második hullámában azonban már megfogalmazódott, hogy a mindennapos verbális interakcióinkban valójában háromféleképpen nyilvánulunk meg: ha minden „rendben”, a kommunikáló felek kölcsönös elvárásainak megfelelően, zökkenőmentesen zajlik, akkor helyénvaló vagy megfelelő (nyelvi) viselkedésről beszélhetünk (political behaviour). Ha ettől pozitív irányba tér el a megnyilatkozás, akkor udvariasságról, ha

1 Sárosi Zsófia PhD, Eötvös Loránd Tudományegyetem; sarosi.zsofia@btk.elte.hu

2 A jelen írás rövidebb előzménye „Az udvariatlanság tudománya” címmel előadásként elhangzott az ELTE Egyetemi Anyanyelvi Napok rendezvényén, 2017. április 6-án.

negatívba, akkor udvariatlanságról van szó (Eelen 2001, Watts 2003).

A 90-es évek végétől lépett elő az udvariatlanság önálló kutatási témává: Jonathan Culpeper több tanulmányában (1996, 2005, 2011) fejti ki, hogy az udvariatlanság nem egyszerűen az udvariasság ellentéte, hanem egész más kiindulásból keletkező, saját jogán létező jelenség.

Az udvariasság- és udvariatlanságtudományok dinamikusan fejlődésének köszönhetően az utóbbi időben a korábbinál jóval árnyaltabban látjuk ezeket a nyelvhasználati jelenségeket. A hétköznapi életben például hajlamosak vagyunk azt hinni, hogy vannak szavak, kifejezések, amelyek eredendően, ab ovo udvariasak vagy udvariatlanok, az utóbbi esetben például a köznyelvben trágár(nak minősített) szavak. Az újabb elméletek és kutatási eredmények viszont azt mondják, hogy az udvariasság és az udvariatlanság is **társadalmilag konstruálódó** jelenség; létrehozásukban a **kontextusnak** meghatározó szerepe van; de legfőképpen: az udvariatlanság/udvariasság a **résztevők értékelése és véleménye** alapján jön létre. A résztvevők értékelése alatt nemcsak a beszélői szándékot és a hallgatói értelmezést értjük. A verbális interakciónál sokszor két szereplőnél – a beszélőnél és a hallgatónál/befogadónál – több résztvevő is jelen van, illetve az udvariasság jelenségét egyetlen ember is számos eltérő perspektívából közelítheti és közelíti meg, attól függően, hogy milyen minőségben vesz részt az adott kommunikációs szituációban. Az (udvariasság/udvariatlanság) értelmezési folyamatban részt vevő személyek vagy (a nyelvet az adott beszédhelyzetben) **használók** (users) vagy (az eseményt) **megfigyelők** (observers); előbbieket lehetnek résztvevők és metarésztvevők, utóbbiak laikusok és (tudományos céllal) elemzők (Kádár–Haugh 2013: 81–105). Így az udvariatlanságot illetően is különböző perspektívából születik meg az értékelés, vagyis nem egyetlen adott értelmezés van, hanem udvariatlanság értelmezések vannak. (Az elméletekről I. még Sárosi 2016 is.)

2. Az udvariatlanság meghatározása

Hogyan határozható meg az udvariatlanság, ha egyszer ennyiféle tényező játszik szerepet a létrejöttében? Nem egyszerű feladat: a téma jeles kutatója, J. Culpeper kétszer is nekirugaszkodott. Először, 2005-ös tanulmányában, a következő definíciót adta meg: „Udvariatlanság akkor jelenik meg, ha 1) a beszélő szándékosan kommunikálja az arculat megtámadását, vagy 2) a hallgató úgy észleli a másik viselkedését, mint ami szándékosan támadja az arculatát, vagy az 1) és 2) kombinációja” (Culpeper 2005: 38). Pár évvel később ő maga korrigálja ezt a meghatározást, többek között azt írva, hogy a fentiek igazak ugyan az udvariatlansági esetek egy részére, de csak egy részére: az arculatnak, az arculat megtámadásának korántsem mindegyikhez van köze. Ezért 2011-es könyvében módosítja a definíciót: „Az udvariatlanság speciális kontextusokban előforduló sajátos viselkedésmódokra irányuló negatív attitűd. A társadalomszervezettel kapcsolatos elvárások, vágyak és/vagy hiedelmek működtetik, ezen belül legfőképpen az, hogy egy adott személy vagy csoport identitása hogyan jelenítődik meg az interak-

cióban.”³ (Culpeper 2011: 23). Két dolgot hangsúlyosan kiemel: 1) A szituációs viselkedést akkor értékelik negatívan – udvariatlannak –, ha az konfliktusba kerül azzal, amire az emberek számítanak abban a helyzetben, amit elvárnak, vagy amiről úgy gondolják, elvárható lenne. 2) Az ilyen viselkedésnek mindig van érzelmi következménye legalább az egyik résztvevőre nézve, azaz bántó vagy bántónak vélik (Culpeper 2011: 23).

Az udvariatlanságnak két alapvető típusa van: az inherens, tényleges – nyílt – udvariatlanság, illetve a burkolt udvariatlanság (mint amilyen például az ugratás, az ironia vagy a szarkazmus). Culpeper tovább árnyalja ezt a képet, és (Brown és Levinson modelljének mintájára, azokra az esetekre vonatkoztatva, amikor az arculattal kapcsolatos szándékok és cselekedetek jelen vannak a megnyilatkozásokban) saját udvariatlansági modellt állít fel, öt udvariatlansági stratégiát különböztetve meg (1995):

- 1) Nyílt udvariatlanság (bald on record impoliteness; Pléh 2012 fordításában: „mikrofonba, pőrén”): a beszélő nyíltan támadja a hallgató arculatát, pl. fenyeget.
- 2) Közelítő arculatot romboló udvariatlanság (positive impoliteness): a beszélő semmibe veszi a hallgató szükségleteit, igényeit, tabuszavakat használ, káromkodik.
- 3) Távolító arculatot romboló udvariatlanság (negative impoliteness): a beszélő lenézően, lekezelően viselkedik, nevetségessé teszi a másikat, a szavába vág vagy nem engedi szóhoz jutni.
- 4) Áludvariasság (sarcasm or mock impoliteness): őszintétlen udvariassági stratégiák használata; implikaturán keresztül a beszélő épp az ellentét fejezi ki a megnyilatkozás szó szerinti jelentésének.
- 5) az udvariasság megtagadása (with hold politeness)

A modern, elméleti hátterű pragmatikai, szociopragmatikai kutatások, az újabb udvariasság- és udvariatlanságelméletek a jelen, szinkrón nyelvi állapotokat vették és veszik alapul, empirikus vizsgálataikhoz ma élő adatközlőktől nyerik az adatokat, információt. De hogyan állapíthatja meg a mai kutató egy akár több száz évvel ezelőtti megnyilatkozásról, hogy az a maga idején és az adott beszédhelyzetben udvariatlannak (vagy udvariasnak, esetleg helyénvalónak) számított-e vagy sem? És ha udvariatlan (/helyénvaló/udvarias), akkor mitől az, mi teszi azzá? Természetesen hasonló kérdések merülnek fel a jelenben is: az összetettség és viszonylagosság minden korban alapvető jellemzője a nyelvi viselkedéssel kapcsolatos attitűdöknek. Csak éppen a múltban – a sokszor taglalt adathiány miatt – még sokkal nehezebb kideríteni az összetevőket. Mindazonáltal a továbbiakban ezt – az udvariatlanság tettenérését – kíséreltem meg két különböző forráson, ill. forráscsoporton, segítségül hívva a szociopragmatika és az udvariasság-udvariatlanságkutatás egyes szempontjait. Ezek a szempontok: 1) a szűkebb és tágabb kontextus, 2) a résztvevők – használók és megfigyelők – értékelései, különös tekintettel arra, hogy 3) van-e arculattámadás, és a culpeper-i két ismérvre: 4) konfliktusba kerülés az elvárttal-elvárhatóval, 5) érzelmi következmény megléte vagy hiánya.

3 „Impoliteness is a negative attitude towards specific behaviours occurring in specific contexts. It is sustained by expectations, desires and/or beliefs about social organization, including, in particular, how one person's or a group's identities are mediated in interaction.”

3. Az udvariatlanság relativitása a múltban (és a jelenben)

3.1. Boszorkányperes jegyzőkönyvek (17–18. század) – az udvariatlanság változatai

Az első forráscsoporttal könnyű dolgunk van: maguk a kortárs résztvevők jelzik (legalábbis az esetek egy részében), mikor jön létre udvariatlanság egy adott beszédhelyzetben. A 17–18. századi boszorkányperes jegyzőkönyvek metapragmatikai, metanyelvi megjegyzései megmutatják, hogy a tanúk vallomásaikban nem ritkán minősítették az általuk hallott és a bíróság előtt felidézett megnyilatkozásokat. A vallomásokat, a tárgyalást a lehető leghívebben leíró jegyzők, írnokok náluk is gyakrabban tesznek metanyelvi, metapragmatikai megjegyzéseket. Voltaképpen szabadkoznak, mentegetőznek a szerintük helyénvalótól / megfelelőtől negatív irányba eltérő szavak és kifejezések miatt a latin *salva venia* 'bocsánat a szóért' jelentésű szerkezettel, illetve annak variációival.

A középmagyar kori perek nyelvhasználati minősítéseinek tipizálásával, értelmezésével mostanában két tanulmány is foglalkozott: Fazakas Emese az Erdélyi Magyar Szótörténeti Társaság (Zalatnay Lídia a MBF és a MBP néhány kötetének vonatkozó anyagait dolgozta fel. (Fazakas 2014, Zalatnay 2017). Kettejük megállapításait egészíteném ki a fentebb megjelölt szempontok érvényesítése nyomán keletkezett újabbakkal. Ezért az ő írásaikban is szereplő nyelvi adatokból választom a példákat, melyeken az udvariatlanság keletkezését a fenti szempontok szem előtt tartásával bemutatom.

Valamennyi példa esetében elmondható, hogy – mivel a negatív minősítés egyértelműen utal rá – a minősített megnyilatkozás nagy valószínűséggel konfliktusba került a résztvevők (legalább egy része) által elvárttal vagy elvárnak gondolttal. A minősítők, értékelők között vannak a kommunikációs helyzetben (a nyelvet aktuálisan) használók (users) és megfigyelők (observers). Ez utóbbiak pedig – a dolgok természetéből fakadóan – lehetnek a tanúk, biztosan azok a lejegyzők és az a mai laikus olvasó és tudományos elemző is.

3.1.1. Példák I.

- (1) „s illetén mocskos declaratióval: – nem fogtok meg engemet a hadnaggyal, mint tégedet, pokolra való *lontsos*, *salva verborum reverentia* szarom olyan asszonyt, mint te görbe kutya” (MBF. I. 348.)
- (2) „becstelen szókkal illette, mocskolta mint tégedet *loncsos ringyó* (*salvus auribus*) szarom ilyen asszonyt mint te, görbe kutya, ha ebédet nem ettél ma, szarom ebéded s edd meg.” (MBF. I. 349.)

Kik az értékelők? Egyrészt a – megfigyelő szerepű – tanúk, akik egy harmadik személyről, általában a vádlottról, esetleg a sértettől szólva, minősítik a korábbi megnyilatkozásokat (más példák alapján is) a *káromol*, *szitkozódik*, *mocskolódik*, *átkozódik*, *szidalmaz* igékkel, a *mocskos beszéd*, *mocskos szó*, *hamis nyelv*, *fertelmes nyelv*, *trágár nyelv*, *becstelen szószervezetekkel*. Másrészt értékel az ugyancsak megfigyelő szkriptor a mentegetőző latin kifejezésekkel (pl. *salvus auribus*). Amit minősítenek, azok egyértelműen szitkozó-

dások, sértő szándékkal mondott, becsmérő szavak: az eredeti megnyilatkozó beszélő szándékos arculattámadást indít a hallgató felé; a nyelvi agresszió jelen van a kijelentésekben. Csak feltételezhetjük, de valószínűsíthető, hogy az érzelmi következmény is jelen volt a kommunikációs helyzetben a befogadó részéről, de eséllyel a beszélő részéről is.

Ebben az esetben nagy valószínűséggel a kommunikációs helyzet valamennyi érintelő résztvevője – beleértve a mai, 21. századi (laikus és elemző) megfigyelői szerepű résztvevőket is – egyetért az értékelésben, melynek eredményeként egyértelműen udvariatlanság jön létre.

3.1.2. Példák II.

(3) „ugy mond *salvis auribus*, a *Ganajat Hugyat* küsse fel a *fustre*” (MBP. I. 97.)

(4) „(*salvus auribus*) az ember *ganéjját* felszedte, bevívén az házba” (MBF. I. 267.)

és:

(5) „a *Fatens* gyermeke ki ment az akolba a borjas tehénhez hogy *s. v. a ganéjját* a *Tehennek* ki hánnya” (MBP. III. 163.)

(6) míg eö ide nem jön *S. V. addig sem nem vizelhet eö sem nem ganéjölhatik*” (MBP. III. 162.)

(7) „(*salvo honore*) az *alfeliben* az *ujját dugta volna*” (MBF. I. 234.)

(8) Egy *Judit* nev *Leaniomat* azzal *diffamálta*, *Salvum sit*, hogy Nagy Mihálj pénzen *giakja megh*” (a SzT.-ből idézi Fazakas 2014: 236)

A második csoport példáiban csak a lejegyző írnokok minősítenek; a szabadkozásukat kiváltó szavakat a bíróság előtt kimondó beszélő a dokumentumok alapján láthatólag nem talált kivetnivalót bennük. Feltételezhetjük, hogy a beszélőnek nem volt arculatfenyegető szándéka, de még csak normasértő szándéka sem: számára ezek a szavak a mindennapi nyelvhasználat, a helyénvaló, megfelelő nyelvi viselkedés részei. Ugyanakkor tapasztaljuk, hogy a *salva veniá*val és variációival minősített szavak között előkelő helyen szerepelnek a testi szükségletre, intim testrészekre és a szexuális aktusra utaló kifejezések, míveltetések (l. még Fazakas 2014: 34). Ennek több oka is lehet: az eltérő társadalmi helyzetű, magasabb státuszú és iskolázottságú írnokok nyelvvaltoztatában eleve nem helyénvalónak számíthatott ezeknek a szavaknak a nyilvános kimondása, szemben az egyszerű parasztemberekkel. Másrészt a fenti példák egy részében (az első kettőben) a *ganéj* és a *húgy* valószínűleg varázsláshoz használt eszközként szerepel – tehát itt valószínűleg nemcsak a szavakat, hanem az erősen normasértő cselekedeteket is elítélik; az erkölcsi és nyelvi normasértés egyszerre van jelen (Zalatnay 2017: 5).⁴ Harmadrészt a minősítésben a szóbeliségnek és írásbeliségnek a korban még erősen érvényesülő

4 „A metapragmatikai megjegyzések az udvariasság, az udvariatlanság és további, hozzájuk kapcsolódó jelenségek azonosításának értékes forrásai, emellett gyakran engednek bepillantást abba az erkölcsi rendbe is, amelynek alapján az udvariasságra vonatkozó értékelések keletkeznek” (Németh–Kádár–Haugh 2015–2016: 16)

kettőssége is szerepet játszhat: ami egy szóbeli megnyilatkozásban még elmegy, az a papírra vetéskor már bocsánatkérést igényel.

Vagyis ezekben az esetekben beszélő és befogadó értelmezései között gyökeres ellentét van: a beszélői szándék szerint nincs udvariatlanság, a befogadói – ez esetben a megfigyelői pozíciójú befogadói – értelmezés szerint viszont van.

3.1.3. Példák III.

- (9) az ablak alatt hallottam, mintha (S.: V.): *Sertések csamcsogtak volna*” (MBP II. 374.)
(10) T. Ns. Vitézlő Josa István Uram (:S.V.): *Sertésseivel oda járt volna.*” (MBP II. 374.)

Más, az ember közelében élő állatok neve előtt is gyakran megjelenik a mentegető megjegyzés (l. Fazakas 2014: 239–242), de a *sertés*, *disznó* szavak papírra vetésekor különösen sokszor van *salva venia*, akkor is, ha az állatra (és nem emberre) vonatkoztatva, a lehető legártatlanabb, leghétköznapibb nyelvi kontextusban hangzott el a lejegyzendő megnyilatkozásban. A tágabb kontextus ismerete nélkül nehéz megérteni, miért minősülnek negatív értelemben nem helyénvalónak az ilyen módon használt szavak a kommunikációs helyzetnek legalábbis egy résztvevője, a lejegyző számára. Kétségtelen, hogy a disznóhoz napjainkban is sok kellemetlen aszociáció társul – a disznó legtöbbször „a tudatlanság, érzékiség, sötét indulatok, a falánkság és a testiség megjelenítője” (Hoppál et alii 1997: 54), – de a múltban, a magyar néphitben ezen kívül számos más negatív dolgot is megtestesített (például a saját gyermekeit felfaló természetet), sőt túlvilági, démoni erőt is tulajdonítottak neki (l. még Jankovics 1997: 21–22, Hoppál et alii 1997: 54–55). Ezzel együtt a hétköznapi, spontán beszélt nyelvben az idézetekhez hasonló mondatokban nagy valószínűséggel nem kértek bocsánatot a beszélők, ha az állat nevét kiejtették (és természetesen szándékos udvariatlanság, arculattámadási vágy sem vezérelte őket), és a hallgatónak, egyéb résztvevőknek sem volt ilyen elvárása – az írott nyelv és különösen a hivatalos-hivatali írott nyelv meghatározta beszédhelyzetben azonban mást diktált a helyénvalóság követelménye.

A kevés példából is látható, hogy még ott is milyen összetett az udvariatlanság értelmezése, ahol a kommunikációs helyzet egyik résztvevője explicit módon megjeleníti egyértelműen elítélő véleményét az adott megnyilatkozásról. Az összes résztvevő gyakran nem egyező értékelése, attitűdje mögött többféle tényező áll: különböző társadalmi csoportok „udvariatlanság-fogalmának és -gyakorlatának” ütközése; eltérő beszélői szándék és befogadói értelmezés; az eltérő beszédhelyzetekkel járó eltérő normák; és ehhez kapcsolódóan a szóbeliséghez és az írásbeliséghez fűződő eltérő elvárásoknak az ütközése.

3.2. Rotenburgi János magyar nyelvmestere (1418–1422 körül) – a helyénvaló „trágárság”

A trágárság, tabuszavak használata nyílt, fenyegető udvariatlanság minden időben, minden társadalmi csoportban. A kérdés csak az, hogy mikor, mi számít trágárságnak, tabuszonak.

Rotenburgi János német íródeák 1420 táján Budán járt, és magyarul kezdett tanulni. Tudását át is akarta adni, ezért szójegyzékhez hasonló formában, mindössze egy lapnyi terjedelemben, leírta a megítélése szerint legszükségesebb magyar szavakat és kifejezéseket, amelyek segítségével egy külföldi boldogulni tud magyar környezetben (Molnár–Simon 1976: 65).

Felsorol szavakat: pl. *affon* 'asszony', *lean* 'l(e)ány', *legin* 'legény', *Wys* 'víz', *ffa* '(tűzi)fa' stb., és rövid mondatokat: *Thiet he es* 'Tied ez?'; *Kye es* 'Kie ez?'; *Hunnetis* 'Honnét jössz?'; *Hoameyt* 'Hova ment?'; *Ennec minewe* 'Ennek mi a neve?' *melic affigas wt budara* 'Melyik az igaz(i) út Budára?'; *hol vret* 'Hol van az urad?'; ***balne ment*** 'Baszni ment'. További praktikus mondatokkal is ellátja a jövőendő magyarul tanulót: *Gulczar ette kynyer* 'Kulcsár, adj(te) kenyeret!'; *Sackacz ettehaft* 'Szakács, adj (te) húst!'; *affen mulffchet Inggemot* 'Asszony, mossad ingemet!'; *Schaffarina ette hebe pyczat* 'Schaffarina, adj (te) hébe (meleg) picst!'; *ackarode falot* 'Akarod-e a faszt?'

Az idézett mondatokban félkövérral szedett szavak, pontosabban a megnyilatkozások, amelyekben szerepelnek a kommunikációs helyzet mai, laikus, megfigyelői szerepű résztvevője számára első látásra az udvariatlanság minősített eseteinek tűnhetnek. A Culpeper-féle udvariatlanság-típusok közül a másodikra ismerhetünk rá: a beszélő semmibe veszi a hallgató szükségleteit, igényeit, tabuszavakat használ; azaz nyílt udvariatlanság, arculattámadás esete forog fenn. Vajon így ítélték meg a 15. század elején az akkori tényleges és potenciális résztvevők is?

A megnyilatkozások szűkebb kontextusa a műfaj, amelyben születtek. Rotenburgi János, önzetlenül, segítő szándékkal, „nyelvkönyvet” írt a jövőendő, ismeretlen nyelvtanulóknak, akiket nyilvánvalóan nem állt szándékában megsérteni (már csak ismeretlenségük okán sem). A tágabb kontextus az a társadalmi és nyelvi-nyelvhasználati közeg, amelyben a szerző magyarországi tartózkodása alatt legtöbbször és a legtartósabban megfordult, és ahol tanulta a magyar nyelvet, ahol magyar nyelvi és kommunikatív kompetenciájára szert tett: az alsóbb társadalmi csoportok, az iskolázatlan, egyszerű közrendűek. A parasztok, iparosok, fogadósok, prostituáltak között a fenti szavak használata, ahogy általában a népnyelvben, nem számíthatott súlyos trágárságnak, tabutörésnek; a nemi szervek és a szexuális aktus nevének nevezése – egyáltalán a róluk való beszéd – valószínűleg belefért a megfelelő viselkedés kategóriájába.

Elmondható, hogy a beszélői szándék nagy valószínűséggel semleges, megfelelt a beszélő ismeretei szerint helyénvaló viselkedésnek; a korabeli (potenciális) befogadó valószínűleg szintén nem értelmezte volna ellene irányuló nyelvi agresszióként a megnyilatkozásokat (már csak azért sem, mert kezdő magyarul tanuló lévén, kellő nyelvi és kommunikatív kompetencia hiányában nemigen volt más lehetősége, mint ezeket a változatokat elfogadni helyénvalóként) – és mindezek következtében érzelmi következménnyel sem jártak ezek a kijelentések. Vagyis a kommunikációs esemény korabeli

valós és potenciális résztvevői számára nem valósult meg udvariatlanság. És talán állíthatjuk, hogy e cikk elolvasása és a Nyelvemester szűkebb és tágabb kontextusának megismerése után, a mai laikus és tudományos elemző megfigyelő-résztvevők számára sem...

Irodalom

- Brown, Penelope – Stephen Levinson 1987. *Politeness. Some Universals in Language Usage*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Culpeper, Jonathan 1996. Towards an anatomy of impoliteness. *Journal of Pragmatics* 25: 346–367.
- Culpeper, Jonathan 2005. Impoliteness and entertainment in the television quiz show: The Weakest Link. *Journal of Politeness Research: Language, Behaviour and Culture* 1: 35–72.
- Culpeper, Jonathan 2011. *Impoliteness: using language to cause offence*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Eelen, Gino 2001. *A Critique of Politeness Theories*. St. Jerome Publishing, Manchester–Northampton.
- Fazakas Emese 2014. Az erdélyi régiségben használt „szégyellni való” szavak. Mentegetőző formulák használata a 18. században. In: Fazakas E. – Juhász D. – T. Szabó Cs. – Terbe E. – Zsemlyei B. (szerk.): *Tér, idő társadalom és kultúra metszéspontjai a magyar nyelvben*. ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék – Nemzetközi Magyarástudományi Társaság, Budapest–Köln. 233–244.
- Hoppál Mihály – Jankovics Marcell – Nagy András – Szemadám György 1997. *Jelképtár*. Helikon Kiadó, Budapest.
- Jankovics Marcell 1997. *Jelkép – Kalendárium*. Csokonai Kiadó, Budapest.
- Kádár, Dániel Z. – Haugh, Michael 2013. *Understanding Politeness*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Lakoff, Robin T. 1989. The limits of politeness: Therapeutic and courtroom discourse. *Multilingua* 8 (2–3): 101–129.
- Leech, Geoffrey 1983. *Principles of Pragmatics*. Longman, London.
- MBF. = *A magyarországi boszorkányság forrásai*. I. Bessenyei József (szerk.), Balassi Kiadó, Budapest, 1997., III. Kiss András Pál – Antal Sándor (szerk.), Balassi Kiadó, Budapest, 2002.
- MBP. = *Magyarországi boszorkányperek 1529–1768 I–III.*, Schram Ferenc (közreadja), Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970–1982.
- Molnár József – Simon Györgyi 1976. *Magyar nyelvemlékek*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Németh Luca Anna – Kádár Z. Dániel – Michael Haugh 2015–2016. Nyelvi udvariasság / udvariatlanság és metapragmatika. *Filológia.hu*, Hatodik–hetedik évfolyam első–negyedik szám (2015–2016/1–4.) http://www.filologia.hu/images/media/Onallo_cikkek_pdfben/Filologia_2015-16_1-4_4-27_NemethLucaAnna_KadarZDaniel_MichaelHaugh.pdf
- Pléh Csaba 2012. *A társalgás pszichológiája*. Libri, Budapest.
- Pusztai Ferenc 1999. Beszélt nyelv a középmagyarban. *Névtani Értesítő* 21: 380–386.

- Pusztai Ferenc 2005. Nyelvhasználati minősítések a középmagyar beszélt nyelvben. *Magyar Nyelv* 101: 332–334.
- Sárosi Zsófia 2016. Az udvariasság értelmezései. In: Balázs Géza – Pölcz Ádám (szerk.): *Udvariasság: Szemiotika, művészet, irodalom, nyelv*. Magyar Szemiotikai Társaság, Budapest, 41–60.
- Watts, Richard J. 2003. *Politeness.*: Cambridge University Press, Cambridge.
- Zalatnay Lídia 2017. Nyelvhasználati minősítések boszorkányperes iratokban. In: Bagyinszki Szilvia – P. Kocsis Réka – Szabó Gergely (szerk.): *Anyanyelvünk évszázadai 3*. Az ELTE Benkő Loránd Nyelvtörténeti Hallgatói Műhelye által szervezett 2016. június 10-i nyelvtörténeti konferencia előadásaiából készült tanulmánykötet. ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék. Megjelenés alatt. Budapest.